

A Study of the Formation Backgrounds and Factors of the Collapse of the Ukhaideri State; The First Shiite State in the Arabian Peninsula

Rasool Chegini

Ph.D., Department of Islamic History, Baqir al-Olum University, Qom, Iran. rsl.chegini@yahoo.com

Abstract

The Ukhaideri State was the first Shiite state in the central regions of the Arabian Peninsula that emerged in the middle of the third century A.H, simultaneously with the Abbasid Caliphate. The roots of the formation of this state go back to the uprising of Ismail ibn Yusuf al-Ukhaider in Mecca in 251 A.H; an uprising that only conquered Mecca for fifty days, however, it paved the way for the emergence of a stable state. After Ismail's death, his brother Muhammad al-Ukhaider took over the leadership of this movement and, after being defeated by the Abbasid army, went to Yamamah and chose the city of Khizrama as the center of government in 253 A.H. The geographical, economic conditions, and relative distance of Yamamah from the center of the caliphate allowed this family to rule parts of Najd for nearly two centuries. Although the limited Abbasid invasions and Qarametah pressure on the region had some effects on their authority, the main factor in the fall of this state was especially the internal mismanagement and political conflicts among the Ukhaideri rulers. Despite the importance of this state in Shiite political history, the lack of sources and the dispersion of reports have made research on it difficult. This article, using a descriptive-analytical method and relying on the existing historical sources, examines the contexts of the emergence and factors of the collapse of the Ukhaideri state, and emphasizes the need for additional research in this domain. The main issue of the research is how and on what grounds the "Ukhaideri" state - the first Shiite state in the Arabian Peninsula - was developed, and what internal and external factors led to the collapse of this local government. The main question of the research is: Why the Ukhaideri dynasty was able to establish an independent state in the heart of the Arabian Peninsula in the third century A.H and how these or other factors led to its dissolution. The research is based on the descriptive-analytical method and relies on the historical sources. The results of the research are as follows: First, confirming the proposition that the Ukhaideri ruled in

---

Cite this article: Chegini, R. (2025). A Study of the Formation Backgrounds and Factors of the Collapse of the Ukhaideri State; The First Shiite State in the Arabian Peninsula. *History of Islam*, 26(3), p. 143-160.
<https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.65011.2289>

Received: 2025/05/03

Received in revised form: 2025/06/18

Accepted: 2025/07/16

Available online: 2025/10/02

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

Khidramah at least from about 253 A.H onwards, moreover, their survival until the middle of the fifth century A.H can be proven; Second, presenting the convincing arguments indicating that their real territory was limited to Khidramah and parts of Yamamah and not to the entire peninsula; Third, identifying and distinguishing three main factors of collapse, including economic mismanagement that led to the migration and weakening of economic foundations, bloody family disputes among the Ukhaideri emirs that destroyed the political cohesion, as well as the military and political pressures from the regional powers such as the Qarametah and Abbasids. In general, the development, and decline of Ukhaideri should be the product of the convergence of local and regional factors; The state that emerged from the Alawi uprising in Mecca and it was able to survive by choosing Khizrama as a political-economic refuge and benefiting from the geographical features of Yamama, but managerial incompetence and internal conflicts, along with the external threats, led to their gradual collapse.

Keywords: Ukhaideri, Shiite states, Arabian Peninsula, Yamama, the city of Khizrama.

دراسة أسباب تشكيل الدولة الأخيضرية وعوامل انهيارها؛ الدولة الشيعية الأولى في شبه الجزيرة العربية

رسول جكيني

الدكتوراه، قسم تاريخ الإسلام، جامعة باقرالعلوم (ع)، قم، إيران. rsl.chegini@yahoo.com

الملخص

كانت الدولة الأخيضرية أول دولة شيعية في المناطق الوسطى من شبه الجزيرة العربية، والتي ظهرت في منتصف القرن الثالث الهجري، بالتزامن مع الخلافة العباسية. تعود جذور تشكيل هذه الدولة إلى ثورة إسماعيل بن يوسف الأخيضر في مكة عام ٢٥١ هـ، وهي ثورة، على الرغم من أنها لم تستمر سوى خمسين يوماً، إلا أنها مهدت الطريق لظهور دولة مستقرة. بعد وفاة إسماعيل، تولى أخوه محمد الأخيضر قيادة هذه الحركة، وبعد هزيمة الجيش العباسي، توجه إلى اليمامة واختار مدينة الخضرمة مركزاً للحكم عام ٢٥٣ هـ وقد أتاحت الظروف الجغرافية والاقتصادية لليمامة، بالإضافة إلى بعدها النسبي عن مركز الخلافة، لهذه الأسرة حكم أجزاء من نجد لما يقرب من قرنين من الزمان. على الرغم من أن التوغلات العباسية المحدودة وضغط القرامطة على المنطقة كان لهما بعض التأثير على سلطتهم، إلا أن العامل الرئيسي في سقوط هذه الدولة كان، قبل كل شيء، سوء الإدارة الداخلية والصراعات السياسية بين حكام الأخيضر. وعلى الرغم من أهمية هذه الدولة في التاريخ السياسي الشيعي، إلا أن ندرة المصادر وتشتت الروايات قد صعبا البحث فيها. تناولت هذه المقالة، باستخدام أسلوب وصفي - تحليلي وبالاعتماد على المصادر التاريخية الموجودة، سياق ظهور الدولة الأخيضرية والعوامل الكامنة وراء انهيارها، وتؤكد على الحاجة إلى مزيد من البحث في هذا المجال. تتمثل القضية الرئيسية للبحث في كيفية تشكيل دولة "الأخيضرية" - أول دولة شيعية في شبه الجزيرة العربية - وعلى أي أسس، وما هي العوامل الداخلية والخارجية التي أدت إلى انهيار وتراجع هذه الحكومة المحلية. يتمحور السؤال الرئيسي للبحث حول: لماذا استطاعت سلالة أخيضر إقامة دولة مستقلة في قلب شبه الجزيرة العربية في القرن الثالث الهجري، وكيف أدت هذه العوامل أو غيرها إلى تفككها؟ ويعتمد البحث على المنهج الوصفي - التحليلي، مستنداً إلى المصادر التاريخية. نتائج البحث هي كالتالي: أولاً، تأكيد الفرضية القائلة بأن الأخيضرين حكموا في الخضرمة على الأقل من حوالي عام ٢٥٣ هـ فصاعداً، وأنه يمكن إثبات بقائهم على قيد الحياة حتى منتصف القرن الخامس هـ؛ ثانياً، تقديم حجج مقنعة بأن أراضيهم الحقيقية كانت تقتصر على الخضرمة وأجزاء من اليمامة، وليس على شبه الجزيرة بأكملها؛ ثالثاً، تحديد وتمييز ثلاثة عوامل رئيسية للانهيار، بما في ذلك سوء الإدارة الاقتصادية الذي أدى إلى الهجرة وضعف الأسس الاقتصادية، النزاعات العائلية الدموية بين أمراء أخيضر التي دمرت التماسك السياسي، والضغط العسكري والسياسي من القوى الإقليمية مثل القرامطة والعباسيين. وباختصار، كان نمو وانحدار الأخيضرية نتاجاً لتضافر عوامل محلية وإقليمية؛ فقد

استناداً إلى هذه المقالة: جكيني، رسول (٢٠٢٥). دراسة أسباب تشكيل الدولة الأخيضرية وعوامل انهيارها؛ الدولة الشيعية الأولى في شبه الجزيرة العربية. تاريخ

الإسلام، ٣٦ (٣)، ص ١٤٣٠-١٤٣١. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.65011.2289>

<https://pqw.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقرالعلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

تمكنت الدولة التي نشأت من الانتفاضة العلوية في مكة من البقاء من خلال اختيار الخضرمة كملاذ سياسي واقتصادي والاستفادة من الخصائص الجغرافية لليمامة، لكن عدم الكفاءة الإدارية والصراعات الداخلية، إلى جانب التهديدات الخارجية، أدت إلى انهيارها التدريجي.

الكلمات المفتاحية: الأخيضريون، الدول الشيعية، شبه الجزيرة العربية، اليمامة، مدينة الخضرمة.

بررسی زمینه‌های شکل‌گیری و عوامل فروپاشی دولت اُخِیْضَرِیَه؛ اولین دولت شیعی در جزیره العرب

رسول چگینی

دکتری، گروه تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران. rsl.chegini@yahoo.com

چکیده

اُخِیْضَرِیُون اولین دولت شیعی بودند که در مناطق مرکزی جزیره العرب، دولت مستقل تشکیل دادند. آغاز شکل‌گیری این دولت محلی به قیام اسماعیل بن یوسف اُخِیْضَر در مکه در زمان معتز عباسی (حک: ۲۵۱-۲۵۵ ق.) و سلطه پنجاه روزه بر این شهر برمی‌گردد. با مرگ اسماعیل در سال ۲۵۲ ق. بر اثر وبا، برادر بزرگ‌تر او محمد اُخِیْضَر رهبری این قیام را در دست گرفت، اما پس از شکست در برابر لشکر عباسی، به یمامه گریخت. اُخِیْضَرِیُون در سال ۲۵۳ ق. شهر خُضْرَمَه در یمامه را به عنوان مَقر حکومت خود تعیین کردند و در حدود ۲۰۰ سال بر آنجا حکم راندند. با وجود صدمات ناشی از حمله بنی‌عباس و قرامطه، مهم‌ترین عامل فروپاشی این دولت را می‌توان سوء مدیریت و نزاع‌های سیاسی حاکمان اُخِیْضَرِیُون دانست. این مقاله توصیفی-تحلیلی، با استناد به منابع معتبر تاریخی، کوشیده زمینه‌های شکل‌گیری و عوامل فروپاشی دولت اُخِیْضَرِیَه را بررسی کند.

کلیدواژه‌ها: اُخِیْضَرِیُون، دولت‌های شیعی، جزیره العرب، یمامه، شهر خُضْرَمَه.

استناد به این مقاله: چگینی، رسول (۱۴۰۴). بررسی زمینه‌های شکل‌گیری و عوامل فروپاشی دولت اُخِیْضَرِیَه؛ اولین دولت شیعی در جزیره العرب. تاریخ اسلام،

۲۶(۳)، ص ۱۴۳-۱۶۰. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.65011.2289>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۳؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۳/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

۱. مقدمه

زیدیه یکی از فرقه‌های اصلی شیعه است که پیدایش این فرقه به قرن دوم هجری بازمی‌گردد. آنان پس از امام حسین (ع)، زید شهید فرزند امام زین العابدین (ع) را امام می‌دانند و امام سجاد (ع) را تنها پیشوای علم و معرفت می‌شمارند. مهم‌ترین ویژگی امام از نظر زیدیان، قیام مسلحانه و علنی علیه ستمگران است. بر پایه این اعتقاد، قیام‌ها و حکومت‌های متعددی از سوی زیدیه انجام گرفته که حکومت طبرستان، مغرب و یمن از مهم‌ترین این موارد است. یکی از حکومت‌های زیدی که کمتر به آن توجه شده، دولتی است که در قرن‌های سوم، چهارم و پنجم در بخش‌های مرکزی جزیره‌العرب تشکیل داده‌اند. این دولت از سوی خاندان اُخْبِضِیون در یمامه تشکیل شد. این خاندان توانستند اولین دولت شیعی را در جزیره‌العرب تأسیس کنند. این دولت پس از اباضیه (تأسیس: ۱۷۷ق) دومین دولتی بود که در جزیره‌العرب اعلام استقلال کرده بود. همزمانی شکل‌گیری دولت اخضریه با حکومت بنی‌عباس، توجه هر پژوهشگری را به این نکته جلب می‌کند که چه عواملی باعث سربرآوردن چنین دولتی در قطب دینی جهان اسلام شده بود؟ معطوف به این پرسش، عوامل سقوط و انقراض این خاندان نیز ابهام دیگری است که لازم است مورد بررسی قرار گیرد. تاکنون پژوهش‌های سودمند، اما ناکافی درباره این دولت زیدی انجام شده که همه آنها در حوزه عرب‌زبانان است و هیچ تحقیقی به زبان فارسی عهده‌دار این مهم نشده است. کتاب «الروضة النديه فی تاریخ و حضارة الدولة الاخضریه» اثر عبدالحمید بن علی الفقیه‌ی تنها کتابی است که این موضوع را کاویده است. البته محقق این پژوهش توانسته به نسخه‌ای از این کتاب - حتی در فضای مجازی - دسترسی پیدا کند. مقالاتی از جمله «إمارة بنی الأخیضر فی الیمامة» نوشته نزار عبداللطیف، و «الأخیضر یون فی الیمامة» نوشته حمد الجاسر منابعی هستند که به صورت کلی، این دولت را معرفی کرده‌اند. فقدان اطلاعات کافی در منابع تاریخی، تحلیل دقیق زمینه‌های شکل‌گیری و فروپاشی این دولت را با دشواری مواجه می‌کند. اگرچه به نظر می‌رسد بتوان در آثار باقیمانده در کتابخانه‌های موجود در منطقه نجد و یمن، به آثار قابل توجهی درباره این دولت دست یافت.

۲. آشنایی با دولت اخضریه

أخْبِضِیون مصغر اخضر است و أخیضِیون دودمانی بود که توسط محمد بن یوسف الأخیضِی معروف به «اخضر صغیر، صاحب الیمامة»^۱ تأسیس شد. آنان فرزندان محمد الاخضر از نسل امام حسن مجتبی (ع) بودند با نَسَبی به این ترتیب: محمد الاخضر بن یوسف بن ابراهیم بن موسی العجون بن حسن بن امام حسن (ع).^۲ آنان در قرن سوم هجری، مقارن با حکومت بنی‌عباس، دولتی را در منطقه یمامه

۱. ابن حزم اندلسی، *جمهرة انساب العرب*، ۱۴۰۳ق، ص ۴۶.

۲. قلقشندی، *نهاية الأرب فی معرفة أنساب العرب*، ۱۴۰۰ق، ج ۱، ص ۸۹.

نزدیک به قطب معنوی جهان اسلام تشکیل دادند. تنها مورخی که به صورت مستقیم از مناطق تحت تصرف اخیضریه دیدن کرده، ناصر خسرو قبادیانی (م ۴۸۱ق) است. او در سفرنامه خود نوشته است: «به یمامه حصاری بود بزرگ و کهنه. از بیرون حصار شهری است و بازاری و از هرگونه صنایع در آن بودند و جامعی نیک و امیران آنجا از قدیم بازار علویان بوده‌اند و کسی آن ناحیت از دست آن‌ها نگرفته بود از آنکه آنجا خود سلطان و ملکی قاهر نزدیک نبود و آن علویان نیز شوکتی داشتند که از آنجا سیصد چهارصد سوار برنستی و زیدی مذهب بودند و در قامت گویند محمد و علی خیرالبشر و حی علی خیرالعمل».^۱

درباره تاریخ پایان دولت اخیضریه، اختلافات زیادی وجود دارد. علت بروز این اختلافات آن است که در این دوره، قرامطه (۲۸۶-۴۷۰ق) بر مناطق زیادی از جزیره العرب حکومت کردند، همین باعث شده که برخی گمان کنند قرامطه بر یمامه و اخیضریون نیز سیطره داشته‌اند.^۲ این در حالی است که شواهد زیادی وجود دارد که حکومت اخیضریه را پس از قرامطه نیز ثابت می‌کند. از جمله اینکه در گستره حکومت قرامطه بیان شده که ابوسعید جنابی (م ۳۱۰ق) از حاکمان قرمطی بر احساء، قطیف، هجر، طائف و سایر بلاد بحرین چیرگی یافت،^۳ و هنگام مرگ نیز همین مناطق تحت نفوذ او بود.^۴ در حالی که کسی سیطره قرامطه بر همه مناطق یمامه، به ویژه خضرمه را ذکر نکرده است. همچنین برخی گزارش‌ها که مورخان از وجود حکومت اخیضریه در زمان خودشان داده‌اند، گویای بقای دولت اخیضریه پس از قدرت گرفتن قرامطه است؛ برای نمونه ابن حانک همدانی (م ۳۳۴ق) از وجود شهرها و روستاهایی خیر می‌دهد که بنو الاخیضر بر آنجا حکومت می‌کنند.^۵ مسعودی (م ۳۳۴ق) در کتاب «مروج الذهب» که اخبار رویدادها را تا سال ۳۳۲ هجری نگاشته است، بقای دودمان اخیضر را تا این زمان تأیید می‌کند.^۶ ناصر خسرو قبادیانی (م ۴۸۱ق) در شرح سفر خود در سال ۴۴۳ هجری، به وجود این حکومت اشاره کرده است.^۷ این گزارش‌ها تا زمان ابن حزم اندلسی (م ۴۵۶ق) قابل پیگیری است؛^۸ بنابراین، ثابت می‌شود اخیضریون دست‌کم تا نیمه اول قرن پنجم هجری بر مناطقی از یمامه حکومت می‌کرده‌اند. انقراض حکومت قرامطه نیز در همین دوران بوده است و با توجه به اینکه قرامطه در دهه‌های پایانی عمر خود، رو

۱. قبادیانی، سفرنامه، ۱۳۳۵، ص ۱۰۸.

۲. ابن جوزی، المنتظم فی تاریخ الأمم والملوک، ۱۴۱۲ق، ج ۱۳، ص ۳۶۶؛ ابن خلدون، العبر و دیوان المبتدأ والخبر، ۱۹۷۹م، ج ۴، ص ۹۸؛ قلشندی، نهایی الأرب فی معرفة أنساب العرب، ۱۴۰۰ق، ج ۱، ص ۹۰.

۳. الصابی، تاریخ اخبار القرامطه، ۱۹۷۱م، ص ۳۷.

۴. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۳۹۸ق، ج ۶، ص ۱۴۷.

۵. ابن الحانک همدانی، صفة جزیره العرب، ۱۳۹۷ق، ج ۴، ص ۲۸۲.

۶. مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ۱۳۸۵ق، ج ۴، ص ۹۴.

۷. قبادیانی، سفرنامه، ۱۳۳۵، ص ۱۰۸.

۸. ابن حزم اندلسی، جمهرة أنساب العرب، ۱۴۰۳ق، ص ۴۶-۴۷.

به ضعف نهاده بودند و قدرت و شوکت چندانی نداشتند، در نتیجه وجود حکومت اخیضر یون تا این زمان، خبر از عدم تسلط قرامطه بر اخیضر یون می‌دهد. البته همانگونه که بیان شد تاریخ دقیق انقراض این سلسله روشن نیست، اما می‌توان بقای آنان تا نیمه اول قرن پنجم را قطعی دانست. اما نحوه دستیابی اخیضر یان به حکومت و تشکیل دولت محلی و عوامل فروپاشی این دولت، به واکاوی بیشتری نیازمند است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۳. شکل‌گیری و گسترده‌گی دولت اخیضریه

دولت اخیضریه مانند بسیاری از دولت‌ها و حکومت‌های پاگرفته، برخاسته از قیامی نظامی در مکه بوده است. این قیام تحت تأثیر عوامل متعدد، نتوانست در کانون مبارزه باقی بماند و با تغییر منطقه جغرافیایی، تلاش کرد هویت اعتقادی و سیاسی خود را در منطقه‌ای امن ولی دور از مرکز تحولات جهان اسلام حفظ کند. در این بخش، به نخستین اقدامات جهت تشکیل دولت اخیضریه اشاره می‌شود و سپس، ویژگی‌های منطقه یمامه که به مرکز دولت اخیضریه تبدیل شد، بازگو می‌گردد.

۳-۱. نقطه آغاز قیام

قیام اسماعیل بن یوسف الأخیضر معروف به سکاک^۱ برادر کوچک‌تر محمد الاخیضر را باید نقطه آغاز دولت اخیضریه دانست. او در واکنش به ظلم و جنایات بنی‌عباس (حک: ۱۳۲-۶۵۶ق) و برای برپایی حکومتی عادل، در سال ۲۵۱ هجری، دست به قیام علیه خلافت عباسی زد و پس از جنگ با لشکریان معتز عباسی (۲۵۱-۲۵۵ق) در مکه، حدود ۵۰ روز بر مکه مسلط شد. او سپس قصد مدینه کرد، ولی با وجود اینکه والی مدینه دستور به فرار داده بود، اما با مقاومت مردم مدینه روبرو شد و پس از مدتی محاصره، ناکام از آنجا به مکه بازگشت. در این مرتبه مردم مکه نیز به مقاومت در برابر اسماعیل بن یوسف پرداختند و اجازه ورود به او و لشکریانش ندادند. اسماعیل دو ماه مکه را محاصره کرد و مردم گرفتار قحطی و گرسنگی شدند و تعداد زیادی از آنان از بین رفتند، ولی اجازه ورود به اسماعیل را ندادند. وقتی که اسماعیل از تصرف مکه ناامید شد، عازم جدّه گردید و بر آنجا مسلط شد. معتز عباسی لشکری را برای سرکوب او گسیل کرد. آن لشکر قبل از مراسم حج سال ۲۵۱ هجری به مکه رسید. اسماعیل بن یوسف خود را به آنجا رساند و در روز عرفه در منطقه عرفات دو لشکر در مقابل هم جنگیدند. لشکر عباسی شکست خورد و افراد زیادی کشته شدند و اسماعیل دوباره به جدّه بازگشت. در نهایت در سال ۲۵۲ هجری، اسماعیل در سن ۲۲ سالگی بر اثر بیماری آبله از دنیا رفت. پس از او برادرش محمد الاخیضر

۱. قلقتندی، *نهایة الأرب فی معرفة أنساب العرب*، ۴۰۰ق، ج ۱، ص ۹۰. سکاک به معنای کسی است که پیشه چاقوسازی دارد.

که ۲۰ سال از او بزرگ‌تر بود، رهبری این قیام را برعهده گرفت.^۱ محمد الاخیضر در سال ۲۵۲ هجری سپاهی را در حجاز گرد هم آورد و به مبارزه با لشکر عباسی به فرماندهی ابوالساج دیوداد بن دیودست رفت. اما در این نبرد شکست خورد و به یمامه و بحرین پناه برد.^۲ درباره علت هجرت او به یمامه دلایل مختلفی بیان شده است؛ از جمله، اختلافات پیش آمده در دستگاه خلافت بنی عباس، از تسلط آنان بر برخی مناطق کاسته بود، به همین دلیل بود که در سال ۲۵۱ هجری گروه‌های زیادی از طالبیان در نواحی مختلفی از سرزمین اسلامی علیه خلیفه عباسی خروج کردند.^۳ دلیل دیگر این بود که در طول مدت تسلط اسماعیل بر حجاز، ستم‌های زیادی بر مردم مکه و مدینه وارد شد و مردمان زیادی در قحطی و گرسنگی جان خود را از دست داده بودند.^۴ در نتیجه، مردم اقبال چندانی به تکرار این قیام نداشتند و از آن حمایت نمی‌کردند. او امید داشت که علویان نیز به آن منطقه رهسپار شوند و البته این اتفاق هم افتاد و دعوتگران علوی به یمامه و بحرین عزیمت کردند.^۵ همه این عوامل دست در دست هم داد تا محمد الاخیضر به یمامه برود و در سال ۲۵۳ هجری قلعه خضرمه را به عنوان مقر دولت خود تعیین کند.^۶ از برخی گزارش‌هایی درباره کشته شدن جمعی از بنی اخیضر در یمامه،^۷ فهمیده می‌شود که هنگام ورود آنان به یمامه، با مقاومت والی یا مردم یمامه مواجه شده‌اند. اما گزارش دقیقی از این تقابلات دیده نمی‌شود و حتی طبری (م ۳۱۰ق) که در آن دوران می‌زیسته است و رویدادهای مربوط به اسماعیل بن یوسف در حجاز و برخی دیگر از طالبیان در سال‌های ۲۵۱ و ۲۵۲ هجری را نقل کرده،^۸ از بیان نحوه ورود محمد الاخیضر به یمامه ساکت است.

۳-۲. یمامه؛ کانون تشکیل دولت

یکی از مناطقی که نقش تعیین‌کننده‌ای در رویدادهای پس از اسلام داشته، منطقه «یمامه» است. در طول قرون گذشته، نام این منطقه تغییرات زیادی کرده است، قدیمی‌ترین نامی که از این منطقه باقی مانده،

۱. ابن خلدون، *العبر و دیوان المبتدأ والخبر*، ۱۹۷۹ق، ج ۷، ص ۵۹-۶۲؛ ابن حزم اندلسی، *جمهرة انساب العرب*، ۱۴۰۳ق، ص ۴۶؛ ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبین*، ۱۳۸۶ق، ص ۶۶۹.

۲. مسعودی، *مروج الذهب*، ۱۳۸۵ق، ج ۴، ص ۹۴.

۳. طبری، *تاریخ طبری*، ۱۳۸۷ق، ج ۹، ص ۳۰۸، ۳۲۸، ۳۴۶.

۴. همان، ص ۳۴۶-۳۴۷؛ ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبین*، ۱۳۸۶ق، ص ۶۶۹.

۵. ابن خلدون، *العبر و دیوان المبتدأ والخبر*، ۱۹۷۹م، ج ۷، ص ۶۳-۶۵.

۶. ابن حزم اندلسی، *جمهرة انساب العرب*، ۱۴۰۳ق، ص ۴۶؛ ابن خلدون، *العبر و دیوان المبتدأ والخبر*، ۱۹۷۹م، ج ۷، ص ۲۱۰.

۷. ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبین*، ۱۳۸۶ق، ص ۷۰۵.

۸. طبری، *تاریخ طبری*، ۱۳۸۷ق، ج ۹، ص ۳۰۸، ۳۴۶-۳۴۷، ۳۶۹، ۳۷۱.

«جو» است، بعد از آن به نام «جو الخضار» نامیده شد و سپس «یمامه» نام گرفت. پس از آن این منطقه گسترده شد و به نام «خضرمه» شناخته شد، ولی در نهایت در قرون اخیر، نام یمامه دوباره بر این منطقه اطلاق شده و سایر نام‌ها از بین رفته است. در وجه تسمیه یمامه حرف‌های زیادی گفته شده، اما مشهور است که یمامه، مفرد یمام (فاخته) است.^۱ پژوهشگران با ادله زیادی اثبات می‌کنند که یمامه در اقلیم نجد قرار داشته است.^۲ یمامه به جهت مزیت‌های جغرافیایی و اقتصادی مورد توجه ساکنان جزیره العرب بوده است. تعداد زیاد منابع آبی منجر به آبادانی و رونق گرفتن زراعت و کشاورزی در این منطقه می‌شده،^۳ به گونه‌ای که گفته شده یمامه بیشترین نخل را در حجاز داشته است،^۴ در کنار موقعیت جغرافیایی که فاصله‌ای ۱۵ روزه با شهرهای اطراف خود از قبیل مکه، بصره،^۵ نجران،^۶ و ۱۰ روزه با بحرین داشته است،^۷ اهمیت ویژه‌ای به این منطقه می‌داده است. همچنین یمامه مسیر عبور کاروان‌هایی بوده که از یمن عازم خلیج فارس و بصره می‌شدند،^۸ به ویژه اینکه کاروان‌های تجاری فارس، برای رسیدن به یمن، از یمامه عبور می‌کردند.^۹ حتی به کسانی که برای رسیدن به چین، توانایی عبور از دریای هند را نداشتند، مسیر یمامه و عمان توصیه می‌شده است.^{۱۰} کاروان‌هایی که از حبشه، صومال، سودان و دیگر شهرهای شرقی آفریقا عازم خلیج فارس می‌شدند، یمامه را به عنوان یکی از منزل‌های بین‌راهی جهت استراحت و تجارت در نظر می‌گرفتند.^{۱۱} این راه‌های تجاری تا زمان اسلام نیز به قوت خود باقی بوده است و گزارش‌هایی وجود دارد که برخی در زمان پیامبر اکرم (ص) از این مسیر برای تجارت استفاده می‌کردند.^{۱۲} با ظهور اسلام، یمامه یکی از اولین شهرهایی بود که دعوت رسول الله (ص) به آنجا رسید؛ زیرا افرادی از مردم یمامه در ساخت مسجد پیامبر (ص)^{۱۳} و برخی غزوه‌ها مشارکت داشتند.^{۱۴} مردم یمامه مانند سایر

۱. حموی، معجم البلدان، بی‌تا، ج ۵، ص ۴۴۱.

۲. الوشمی، ولایة الیمامة، بی‌تا، ص ۲۷.

۳. اصفهانی، بلاد العرب، ۱۳۸۸ق، ص ۲۲۲-۲۲۵.

۴. قلقشندی، نهاية الأرب فی معرفة أنساب العرب، ۱۴۰۰ق، ج ۱، ص ۱۷.

۵. الغنیم، اقلیم الجزيرة العربية، ۱۴۰۱ق، ص ۵۰.

۶. ابن الحانک همدانی، صفة جزيرة العرب، ۱۳۹۷ق، ج ۴، ص ۳۱۲-۳۱۳.

۷. حموی، معجم البلدان، بی‌تا، ج ۵، ص ۴۴۲.

۸. جواد علی، المفصل فی تاریخ الغرب قبل الاسلام، ۱۹۷۶م، ج ۱، ص ۲۲۱.

۹. ابو عبید البکری، معجم ما استعجم، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۰۵۹.

۱۰. ابن الفقیه، مختصر کتاب البلدان، ۱۳۰۲ق، ص ۸.

۱۱. حسونة، اثر العوامل الجغرافية فی الفتوح الاسلامية، ۱۹۶۰م، ص ۶۱.

۱۲. ابن حجر عسقلانی، الاصابة فی تمييز الصحابة، ۱۳۹۸ق، ج ۲، ص ۱۷۷.

۱۳. ابن سعد، الطبقات، بی‌تا، ج ۵، ص ۵۵۲.

۱۴. الحلبي، السيرة الحلبیة، ۱۳۸۴ق، ج ۴، ص ۸۰.

ساکنان جزیره العرب، بت پرست بودند.^۱ البته آنان از دیگر ادیان نیز تأثیر پذیرفته بودند و پیروان مسیحیت در میان مردم یمامه حضور داشتند.^۲ در زمان ابوبکر، یمامه به عنوان ولایت مستقلی بود که والی آن به صورت مستقیم از طرف خلیفه تعیین می‌شد، اما در زمان عمر بن خطاب، شیوه جدیدی برای اداره آنجا در نظر گرفته شد و والی آنجا، مسئول حفاظت از عمان^۳ و بحرین^۴ نیز شد. در زمان عثمان، یمامه و بحرین با هم یک ولایت را تشکیل دادند، و در زمان امیرالمؤمنین علی (ع)، یمامه به مکه و طائف مرتبط شد.^۵ در همه این زمان‌ها، حاکم یمامه از سوی خلفا تعیین می‌شدند. یمامه در دوران بنی‌امیه فراز و نشیب‌های زیادی داشت؛ در ابتدای دولت اموی حدود ۲۶ سال مسئولیت آن با والی مدینه بود. پس از آن به مدت ۴۱ سال، ولایت یمامه مستقیماً زیر نظر خلیفه در دمشق اداره می‌شد. سپس ۱۲ سال ولایت یمامه به والی عراق و مشرق سپرده شد. با خروج عبدالله بن زبیر (سال ۶۴ق) و برخی قیام‌های مردم یمامه، این منطقه به مدت ۱۱ سال از حکومت امویان جدا شد.^۶ از ابتدای خلافت عباسی تا سال ۱۴۱ هجری، یمامه به ولایت حجاز مرتبط بود،^۷ اما منصور عباسی (حک: ۱۳۶-۱۵۸ق) آن را به عنوان یک ولایت مستقل معرفی کرد که زیر نظر خلیفه از بغداد اداره می‌شد. منصور، سری بن عبدالله بن حارث را به عنوان والی آنجا تعیین کرد^۸ و تا سال ۱۶۱ هجری این وضعیت ادامه داشت.^۹ در زمان هارون الرشید (حک: ۱۷۰-۱۹۳ق)، یمامه به همراه بحرین، بصره، اهواز، فارس، فرض و عمان، ولایت مستقلی را تشکیل دادند و محمد بن سلیمان بن علی بن عبدالله بن عباس والی آنجا شد.^{۱۰} پس از او نیز یمامه به همراه بحرین و دجله تا زمان معتصم عباسی (۲۲۷ق) ولایت مستقلی بودند که گاهی بصره نیز به آنجا ضمیمه می‌شد.^{۱۱} در نیمه قرن سوم هجری، ضعف خلفای عباسی در اداره این ولایت منجر به ظهور اُخضریان در بخشی از یمامه شد. البته با شدت گرفتن این ضعف در دوران معتضد بالله (حک: ۲۷۹-۲۸۹ق) مناطق زیادی از نفوذ خلیفه خارج شده و چیزی جز نام حکومت عباسی بر این مناطق باقی نماند.^{۱۲}

۱. قزوینی، آثار البلاد، ۱۳۹۹ق، ص ۱۳۵.
۲. العلی، محاضرات فی تاریخ العرب، ۱۹۶۰م، ج ۱، ص ۱۷۰.
۳. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۳، ص ۴۷۹.
۴. همان، ص ۶۲۳.
۵. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۳۹۸ق، ج ۳، ص ۱۷۷-۲۰۰.
۶. الوشمی، ولایة الیمامة، ۱۴۰۸ق، ص ۱۰۶.
۷. ابن خیاط، تاریخ خلیفة بن خیاط، ۱۳۹۷ق، ص ۴۱۴.
۸. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۳۹۸ق، ج ۲، ص ۶۸.
۹. زبیر بن بکار، اخبار الموقنبات، ۱۹۷۲ق، ص ۴۹۰.
۱۰. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۸، ص ۲۳۴-۲۳۸.
۱۱. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۳۹۸ق، ج ۶، ص ۲.
۱۲. ابن خلدون، العبر و دیوان المبتدأ والخیر، ۱۹۷۹م، ج ۵، ص ۷۱۱-۷۲۰.

۳-۳. قلمرو دولت

با توجه به اینکه اطلاعات پیرامون اخیضر یون در منابع تاریخی محدود است، اظهار نظر درباره این دودمان با اختلافات زیادی همراه شده است. از جمله درباره قلمرو تحت نفوذ اخیضر یون چند دستگی در اظهارات وجود دارد. برخی از تعیین محدوده جغرافیایی سر باز زده‌اند.^۱ عده‌ای حکومت اخیضر یون را بر تمام یمامه دانسته‌اند،^۲ و پاره‌ای آن را تا شهرهای افلاج^۳ در جنوب و قصیم^۴ در شمال گسترش داده‌اند. پژوهشگران معاصر با استناد به شواهدی به این نتیجه رسیده‌اند که محدوده سیطره اخیضر یون، تنها در بخشی از یمامه به مرکزیت خِضْرِ مَهْ^۵ بوده است. آنچه از سخنان یاقوت حموی (م ۶۲۶ق) فهمیده می‌شود، این منطقه از شمال به شهر قُرَّان می‌رسیده است؛ زیرا او گزارشی نسبت به وضعیت مردم قُرَّان که تحت تسلط اخیضریه بوده‌اند، ثبت کرده^۶ که در ادامه به آن اشاره می‌شود. اگرچه این گزارش، گسترش محدوده حکومت اخیضریه بیش از قُرَّان را نفی نمی‌کند، اما دلایل دیگری وجود دارد که این محدوده را کاهش می‌دهد. از جمله:

- ۱- هیچ‌یک از منابع تاریخی، تسلط اخیضریه بر مسیر عبور حاجیان عراقی را ذکر نکرده‌اند، با وجود اینکه این مسیر از منطقه قصیم عبور می‌کرده که در شمال یمامه واقع بوده است. این در حالی است که منابع تاریخی، اخبار راهزنان و دزدان قافله حجاج در این مسیر را ذکر کرده‌اند.^۷
- ۲- منابع تاریخی که محدوده نفوذ دولت عباسی را تعیین کرده‌اند، یمامه را جزئی از این محدوده جای داده‌اند. این منابع یمامه را در کنار بصره، دجله و بحرین به عنوان یک ولایت مستقل در دوران معتز عباسی (حک: ۲۵۲-۲۵۵ق) نام برده‌اند. آنان نام والیان عباسی این منطقه را نیز ثبت کرده‌اند که تا زمان عباس بن عمرو غنوی (۲۸۶ق) و جنگ او با قرامطه، این وضعیت ادامه داشته است. در حالی که در این زمان اخیضر یون دارای حکومت مستقل بوده‌اند و اگر آنان بر تمام یمامه مسلط می‌شدند، تعیین والی عباسی برای این منطقه هیچ توجیهی نداشت و تاریخ‌نگاران نباید آن را جزء قلمرو عباسیان معرفی می‌کردند.^۸

۱. الجاسر، مدینة الریاض عبر أطوار التاریخ، ۱۳۸۶ق، ص ۶۹؛ الحدیثی، إمارة بنی الأخیضر فی الیمامة، ۱۹۷۷م، ص ۱۳۲؛ الشبل، الدولة الأخیضریة، ۱۳۹۶ق، ص ۴۶۱-۴۶۲.
۲. السویداء، الألف سنة الغامضة من تاریخ نجد، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۳۱۷؛ ابن خمیس، معجم الیمامة، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۱.
۳. الجذالین، تاریخ الأفلاج وحضارتها، بی‌تا، ص ۸۶، ۹۵.
۴. الجارالله، الاستیطان والآثار الإسلامیة فی منطقة القصیم، بی‌تا، ص ۷۱.
۵. خِضْرِ مَهْ یکی از شهرهای یمامه بود که یک شبانه‌روز تا آنجا مسافت داشت. از سمت جنوب به سمت بحرین، خِضْرِ مَهْ در ابتدای یمامه قرار دارد (ابن الحائک همدانی، صفة جزيرة العرب، ۱۳۹۷ق، ج ۴، ص ۲۵۲، ۲۷۴).
۶. حموی، معجم البلدان، بی‌تا، ج ۴، ص ۳۱۹.
۷. برای نمونه: طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۱۱، ص ۲۵۳، ۲۹۵، ۳۰۴، ۳۶۲، ۳۶۶.
۸. الوشمی، ولایة الیمامة، ۱۴۰۸ق، ص ۱۱۷-۱۱۸.

همچنین خلفای عباسی در این زمان حتی والی مسیر حجاج مکه را نیز تعیین می‌کردند.^۱ این مسیر به مردم عراق اختصاص داشته و افرادی به عنوان والی برای حفاظت و نگهداری از آن مسیر و کاروان‌های آن معین می‌شدند.^۲ بنابراین، گستره نفوذ اخیزریون را نمی‌توان از شمال تا قسیم دانست. اما از جنوب نیز نمی‌توان افلاج را در قلمرو اخیزریون جای داد؛ زیرا مورخانی مانند ابن الحانک همدانی (م ۳۳۴ق) که معاصر با اخیزریون در جزیره العرب می‌زیسته است، هیچ اشاره‌ای به سیطره اخیزریون بر افلاج نکرده است؛ در حالی که او به تفصیل اخبار پیرامون افلاج را ذکر کرده و حتی به تعداد ساکنان، قلعه‌ها، دژها و چشمه‌های آنجا اشاره کرده است.^۳ ناصر خسرو (م ۴۸۱ق) که صد سال بعد از منطقه افلاج دیدن کرده نیز هیچ اشاره‌ای به حکومت اخیزریون بر این منطقه نمی‌کند.^۴ اما او پیرامون تسلط اخیزریون بر یمامه سخن رانده است.^۵ شرق یمامه به جهت وجود بیابان‌های ربع الخالی، چندان مطمح نظر حکومتی نبوده و غرب آن به سمت نجد نیز، به صورت قبیله‌ای و خاندانی اداره می‌شده^۶ و حکومت یکپارچه‌ای بر آنجا تسلط نداشته است. در نتیجه گستره حکومت اخیزریون تنها منطقه خضرمه در وسط یمامه بوده است.

۳-۴. حاکمان

دست‌کم دوازده حاکم، در دولت اخیزریون بر مسند حکومت نشسته است. در منابع تاریخی، اطلاعات چندانی از حاکمان دودمان اخیزریه ثبت نشده و تنها نام پنج نفر از این خاندان را با ترتیب دوران حکومت ذکر می‌کنند. محمد بن یوسف الاخیزر نخستین حاکم بود،^۷ سپس فرزندش یوسف و پس از او، دو نوه او با نام‌های اسماعیل و حسن و پس از آن احمد فرزند حسن، ریاست دولت اخیزریه را در دست گرفت.^۸ غیر از موارد یاد شده، می‌توان از لابه‌لای سخنان ابن عنبه حسنی (م ۸۲۸ق) نام برخی دیگر از امرای اخیزریه را بدون مراعات ترتیب خلافت به دست آورد، از قبیل: صالح بن یوسف، سپس محمد بن احمد بن حسن بن یوسف، سپس برادر او جعفر، سپس فرزندان او حسن، محمد و جعفر، و در نهایت کرزاب بن علی بن جعفر.^۹

۱. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۱۱، ص ۱۸، ۴۹، ۵۵، ۲۵۳، ۲۵۵، ۲۹۵، ۴۰۱.

۲. الوشمی، الآثار الاجتماعية والاقتصادية لطريق الحج العراقي علی منطقة القسیم، بی تا، ص ۹۵-۹۶.

۳. البته او این اطلاعات را از شخصی به نام احمد بن حسن العادی الفلجی گرفته است (ر.ک: ابن الحانک همدانی، صفة جزیره العرب، ۱۳۹۷ق، ص ۲۷۴).

۴. قبادیانی، سفرنامه، ۱۳۳۵، ص ۱۰۶.

۵. همان، ص ۱۰۸.

۶. همان، ص ۱۰۴.

۷. ابن الحانک همدانی، صفة جزیره العرب، ۱۳۹۷ق، ج ۴، ص ۲۸۲.

۸. ابن حزم اندلسی، جمهرة انساب العرب، ۱۴۰۳ق، ص ۴۶.

۹. ابن عنبه حسنی، عمدة الطالب الی انساب آل ابی طالب، ۱۳۸۰ق، ص ۱۱۴-۱۱۶.

۴. عوامل فروپاشی دولت اخیضریه

دولت اخیضریه تحت تأثیر عوامل درونی و بیرونی به نقطه پایان خود رسید. سوءمدیریت حاکمان و نزاع‌های سیاسی معمول میان امرای این خاندان در کنار هجوم دشمنان خارجی، سقوط این دولت را رقم زدند.

۴-۱. سوءمدیریت حاکمان

درباره شیوه حکمرانی اخیضریه نیز نمی‌توان اسناد زیادی به دست آورد. اما بیان شده که آنان به جهت سوءمدیریتشان، بسیاری از معادن طبیعی را به تعطیلی کشاندند و زندگی را برای اهل یمامه دشوار کردند. این اقدامات آنان باعث مهاجرت و کوچ بسیاری از اهل یمامه شد. برخی از آنجا به آفریقا مهاجرت کرده و در مصر ساکن شدند.^۱ برخی نیز رهسپار عراق شدند. یاقوت حموی (م ۶۲۶ق) می‌گوید: در سال ۳۱۰ هجری اهل قُرآن (یکی از شهرهای شمالی یمامه) به جهت مشکلات اقتصادی و خشکسالی که این الاخیضر برای آنان به وجود آورده بودند، به بصره رفتند. والی بصره با دیدن این وضعیت، دستور داد کمک‌های مردم را جمع کنند و برای آنان لباس تهیه کرده و در مسامعه ساکن کردند.^۲ البته به نظر می‌رسد این گزارش را نمی‌توان به همه سال‌های حکومت اخیضریه سرایت داد؛ زیرا ناصر خسرو که خود از شهر یمامه در دوران اخیضریون دیدن کرده، اوضاع آنجا را خوب گزارش می‌کند: «به یمامه حصار بود بزرگ و کهنه. از بیرون حصار شهری است و بازاری و از هرگونه صنایع در آن بودند و جامعی نیک و امیران آنجا از قدیم بازار علویان بوده‌اند و کسی آن ناحیت از دست آن‌ها نگرفته بود از آن که آنجا خود سلطان و ملکی قاهر نزدیک نبود و آن علویان نیز شوکتی داشتند که از آنجا سیصد چهارصد سوار برنشستی و زیدی مذهب بودند و در قامت گویند محمد و علی خیرالبشر و حیّ علی خیرالعمل و گفتند مردم آن شهر شریفیه باشند، و بدین ناحیت آب‌های روان است از کاریز و نخلستان و گفتند چون خرما فراخ شود یک هزار من به یک دینار باشد».^۳ با توجه به اینکه گزارش یاقوت حموی مربوط به سال ۳۱۰ است و اخیضریون در سال ۲۵۳ تشکیل حکومت داده بودند، می‌توان این گزارش را مربوط به سال‌های نخستین دولت اخیضریه دانست که هنوز همه مناطق اطراف از جمله قُرآن، حکومت آنان را نپذیرفته بودند و درگیری‌ها و نزاع‌هایی میان آنان و اخیضریون وجود داشته است. همچنین درباره مذهب این خاندان اطلاع دقیقی در دست نیست؛ جز اینکه آنان زیدی مذهب بودند و به دنبال تشکیل حکومت و تأسیس

۱. ابن حوقل نصیبی، *صورة الارض*، ۱۹۷۹م، ص ۳۸، ۵۸.

۲. حموی، *معجم البلدان*، بی‌تا، ج ۴، ص ۳۱۹. مسامعه محله‌ای در بصره که به قبیله مسمعیون منتسب است که از اولاد مسمع بن شهاب بن عمرو بن عباد هستند (نک: حموی، *معجم البلدان*، بی‌تا، ج ۵، ص ۱۲۳).

۳. قبادیانی، *سفرنامه*، ۱۳۳۵، ص ۱۰۸.

دولت علوی دست به قیام زده بودند. همانگونه که گذشت، ناصر خسرو به زیدی بودن آنها تصریح کرده است.

۴-۲. نزاع‌های سیاسی حاکمان

از گزارش‌هایی که پیرامون نزاع و درگیری میان امرای اخیزریه وجود دارد، می‌توان به اختلافات در سطوح بالای این خاندان پی برد. ابن عنبه (م ۸۲۸ق) ذکر کرده که فرزندان ابوالمقلد جعفر بن احمد بن حسن هشتمین خلیفه اخیزری، به جان یکدیگر افتاده و جعفر یکی از فرزندان ابوالمقلد، برادرش محمد را کشت و امارت را به دست گرفت. دیری نپایید که برادرزاده‌اش کرزاب بن علی، به تلافی قتل عمویش محمد، دیگر عمویش جعفر را کشت و به امارت رسید.^۱ به نظر می‌رسد این اختلافات داخلی، مهم‌ترین عامل سقوط اخیزریه باشد. همین مسأله باعث شد که قدرت‌های محلی کوچک، به تسلط بر مناطق تحت نفوذ اخیزریون طمع بورزند. ابن خلدون (م ۸۰۸ق) از چیرگی بنی کلاب بر شهرهای یمامه همزمان با سال‌های سقوط اخیزریون خبر داده است. با توجه به اینکه بنی کلاب از قبائل مخالف بنی عباس بودند که علیه آنان قیام می‌کردند و در شکل‌گیری حکومت اخیزریه نقش مؤثری داشتند،^۲ بعید به نظر نمی‌رسد که آنان برای سرنگونی این خاندان تلاش کرده باشند. به ویژه اینکه بنی کلاب از ساکنان اصلی این مناطق بودند، ولی بنی اخیزر جزء مهاجران به این منطقه به‌شمار می‌رفتند.

۴-۳. دشمنان خارجی

این احتمال وجود دارد که با حضور لشکر عباسی برای از بین بردن قرامطه در احساء، آنان توجهی به یمامه کرده و اخیزریون را نیز از بین برده باشند؛ زیرا عباسیان برای مقابله با قرامطه، از نیروهای مردمی نیز استفاده کردند و در سال ۴۷۰ هجری در معرکه خندق، قرامطه را از بین بردند. منطقی است که آنان برای پیشگیری از بروز جنایاتی مانند جنایت قرامطه در سرقت حجرالاسود و قتل عام حاجیان در سال ۳۱۷ هجری، به فکر ریشه‌کن کردن اخیزریون نیز افتاده باشند؛ زیرا اخیزریون نیز در ابتدای شکل‌گیری در مکه و مدینه اقداماتی انجام دادند که این احتمال را درباره آنان قابل تصور می‌کرد. اگرچه هیچ منبع تاریخی رویارویی لشکر عباسی با اخیزریون را نقل نکرده است. برخی نیز این احتمال را مطرح کرده‌اند که پس از سقوط قرامطه و ظهور دولت عیونیون در بحرین (۴۶۷ق)، قبائل بدوی بحرین به یمامه فرار کردند. این قبایل ظرفیت خوبی برای از بین بردن اخیزریون داشته‌اند.^۳ در نتیجه نمی‌توان تاریخ معینی را

۱. ابن عنبه حسنی، عمدة الطالب الی انساب آل ابی طالب، ۱۳۸۰ق، ص ۲۱۴.

۲. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۱۱، ص ۱۵-۲۱.

۳. الدامغ، الدولة الأخیزریة فی الیمامة، ۱۴۳۵ق.

به عنوان زمان سقوط اخیزریون به صورت قطعی تعیین کرد، اما می‌توان حضور آنان تا نیمه دوم قرن پنجم را اثبات کرد. پس از سقوط حکومت، قبیله اخیزریه آن منطقه را ترک کرده و به دیگر سرزمین‌ها رفتند. ابن عنبه (م ۸۲۸ق) می‌گوید: بنی اخیزر که نزدیک به ۱۰۰۰ سوارکار بودند، شرافت نسب خود را حفظ می‌کردند و اجازه نمی‌دادند دیگران وارد قبیله آنان شوند؛ ولی دیگران نسب آنها را نمی‌دانستند و به آنها، بنویوسف گفته می‌شد. آنان در مناطق مختلف نجد ساکن شدند و از مذهب زیدی خود دست کشیدند. در عصر ما در نجد خانواده‌های اخیزریون وجود دارد که به جهت عرق قبیلگی، نسب خود را حفظ کرده‌اند.^۱

۵. نتیجه‌گیری

دولت اخیزریه اولین دولت شیعی بود که در جزیره العرب حکومت مستقل تشکیل داد. زمینه شکل‌گیری آنان با قیامی بود که اسماعیل بن یوسف الأخیزر در زمان معتز عباسی در حجاز آغاز کرد و با تصرف مکه، ۵۰ روز اداره مکه را در دست گرفت، اما در ورود به مدینه ناکام ماند و به جده رفت. اسماعیل در سال ۲۵۲ هجری بر اثر بیماری آبله در ۲۲ سالگی از دنیا رفت و برادر بزرگ‌ترش محمد الأخیزر، رهبری قیام را در دست گرفت، اما با حضور لشکر عباسی در مکه، آنجا را به سمت یمامه ترک کرد. با ورود اخیزریون به یمامه، دولت اخیزریه در سال ۲۵۳ هجری بنیان گذاشته شد. قلمرو حکومت اخیزریه، خضرمه در مرکز یمامه بوده است. این دودمان در حدود ۲۳۰ سال و توسط دست‌کم ۱۲ حاکم اخیزری بر این مناطق حکم راندند. سوءمدیریت حاکمان و نزاع‌های سیاسی امرای اخیزری، در کنار دشمنان خارجی مانند بنی‌عباس و قرامطه، ادامه کار این دولت را با مشکل مواجه ساخت و موجب سقوط این دولت زیدی شد. البته شواهدی بر درگیری اخیزریه با قرامطه که در بحرین ساکن بودند، وجود ندارد. پس از انقراض این سلسله، نسل اخیزر رهسپار مناطق دیگری از قبیل نجد شدند و تا قرن نهم، همچنان ذریه این نسل در نجد زندگی می‌کردند.

۱. ابن عنبه حسنی، عمدة الطالب الی انساب آل ابی طالب، ۱۳۸۰ق، ص ۲۱۵.

منابع

- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۹۸ق). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دارالفکر، ج ۳، ۶.
- ابن الحانک همدانی، حسن بن احمد (۱۳۹۷ق). *صفه جزیره العرب*. باشراف: حمد الجاسر. الرياض: دار الیمامة، الثالثة، ج ۴.
- ابن الفقیه، احمد بن محمد (۱۳۰۲ق). *مختصر کتاب البلدان*. لیدن.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۱۲ق). *المنتظم فی تاریخ الأمم والملوک*. المحقق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دار الکتب العلمیه، ج ۱۳.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۳۹۸ق). *الاصابه فی تمییز الصحابه*. بیروت: دارالفکر، ج ۲.
- ابن حزم اندلسی، علی بن احمد (۱۴۰۳ق). *جمهرة انساب العرب*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن حوقل نصیبی، محمد بن علی (۱۹۷۹م). *صورة الارض*. بیروت: دار مکتبة الحیاة.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۹۷۹م). *العبر و دیوان المبتدأ والخبر*. بیروت: بی‌نا، ج ۴-۵، ۷.
- ابن خمیس، عبدالله (۱۴۰۷ق). *معجم الیمامة*. الرياض: مطابع الفرزدق، ج ۱.
- ابن خیاط، خلیفة (۱۳۹۷ق). *تاریخ خلیفة بن خیاط*. تحقیق: اکرم ضیاء العمری. بیروت: بی‌نا.
- ابن سعد، محمد (بی‌نا). *الطبقات*. بیروت: دار صادر، ج ۵.
- ابن عنبه حسنی، احمد بن علی (۱۳۸۰ق). *عمدة الطالب الی انساب آل ابی طالب*. نجف: المطبعة الحیدریة، الثانية.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین (۱۳۸۶ق). *مقاتل الطالبین*. تحقیق: سید احمد الصقر. قاهره: بی‌نا.
- ابوعبید البکری، عبدالله بن عبدالعزیز (بی‌نا). *معجم ما استعجم من اسماء البلاد والمواضع*. بیروت: عالم الکتب، ج ۲.
- اصفهانی، حسن بن عبدالله (۱۳۸۸ق). *بلاد العرب*. الرياض: دار الیمامة.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۹۸ق). *انساب الاشراف*. قاهره: دار المعارف، ج ۲.
- الجارالله، عبد العزیز بن جار الله (بی‌نا). *الاستیطان والآثار الإسلامیة فی منطقة القصیم*. الرياض: مکتبة الملك فهد الوطنیة.
- الجاسر، حمد (۱۳۸۶ق). *مدینة الرياض عبر أطوار التاریخ*. الرياض: منشورات دار الیمامة.
- الجدالین، عبد الله بن عبد العزیز (بی‌نا). *تاریخ الأفلاج وحضارتها*. الرياض: بی‌نا.
- جواد علی (۱۹۷۶م). *المُفَصَّل فی تاریخ العرب قبل الإسلام*. بیروت: بی‌نا، ج ۱.
- الحدیثی، نزار عبد اللطیف (۱۹۷۷م). *إمارة بنی الأخیضر فی الیمامة*. کلیة الآداب، العدد ۲۲، ص ۱۳۳-۱۳۴.
- حسونیة، محمد احمد (۱۹۶۰م). *اثر العوامل الجغرافیة فی الفتوح الإسلامیة*. قاهره: دار النهضة.
- الحلبی، علی بن برهان الدین (۱۳۸۴ق). *انسان العیون فی سیرة الامین المأمون مشهور به السیرة الحلبیة*. قاهره: بی‌نا، ج ۴.
- حموی، یاقوت بن عبدالله (بی‌نا). *معجم البلدان*. بیروت: دارالفکر، ج ۴-۵.
- الدامغ، فهد بن عبدالعزیز (۱۴۳۵ق). *الدولة الأخیضریة فی الیمامة*. مجلة التاریخ العربی، العدد ۱۳، ص ۶۵-۸۹.
- زبیر بن بکار (۱۹۷۲م). *اخبار الموقیات*. تحقیق: سامی مکی الصائی. بغداد: بی‌نا.
- السویداء، عبدالرحمن بن زید (۱۴۰۸ق). *الألف سنة الغامضة من تاریخ نجد*. الرياض: دار السویداء، ج ۱.

الشبل، عبد الله بن يوسف (١٣٩٦ق). الدولة الأخيضرية. مجلة كلية اللغة العربية والعلوم الاجتماعية، العدد ٦، ص ٤٥٩-٤٦٦.

الصايبى، ثابت بن سنان (١٩٧١م). تاريخ اخبار القرامطة. تحقيق: سهيل زكار. بيروت: بي نا.

طبرى، محمد بن جرير (١٣٨٧ق). تاريخ الامم والملوك مشهور به تاريخ طبرى. بيروت: بي نا، ج ٣، ٩-٨، ١١.

العللى، صالح احمد (١٩٦٠م). محاضرات فى تاريخ العرب. بي نا، ج ١.

الغنيم، عبدالله بن يوسف (١٤٠١ق). اقاليم الجزيرة العربية بين الكتابات العربية القديمة والدراسات المعاصرة. الكويت: الجمعية الجغرافية الكويتية.

قياديانى، ناصر خسرو (١٣٣٥). سفرنامه. به كوشش: محمد دبيرسيافى. تهران: كتابفروشى زوار.

قزوينى، زكريا بن محمد (١٣٩٩ق). آثار البلاد واخبار العباد. بيروت: دار بيروت.

قلقشندى، احمد بن على (١٤٠٠ق). نهاية الأرب فى معرفة أنساب العرب. المحقق: إبراهيم الإييارى. بيروت: دار الكتاب اللبنانى، الثانية، ج ١.

مسعودى، على بن حسين (١٣٨٥ق). مروج الذهب و معادن الجواهر. بيروت: دار الاندلس، ج ٤.

الوشمى، صالح بن سليمان ناصر (١٤٠٨ق). ولاية اليمامة. الرياض: جامعه الامام محمد بن سعود.

الوشمى، صالح بن سليمان ناصر (بى تا). الآثار الاجتماعية والاقتصادية لطريق الحج العراقى على منطقة القصيم. بيروت: مؤسسة الرسالة.